

اشاره

سپاس بی کران یگانه معبودی را که توفیق بندگی خود را در خلق آثاری چند از آیات الهی به این حقیر عطا فرمود. یکی از مظاهر زیبایی که گاه بسیار مسحورکننده و دلرباست، نقش و نگارهای چوب است. این واقعیت که لطافت گل‌ها و برگ‌ها و افت و خیز ملایم ساقه‌ها و پیچک‌ها در خط زیبای نستعلیق متجلی شده و پایه و اساس صعود و نزول حقیقی و مجازی کلمات است، انگیزه‌ای شد تا با بهره‌گیری از این شیوه و دیگر شیوه‌های نگارش، از قبیل نستعلیق شکسته، ثلث، کوفی و کوفی تزئینی، و با ترکیب چهار هنر اصیل منبت، مشبک، تذهیب و خط به هم‌نشینی آیات الهی با نقوش اسلیمی بپردازم.

مقدمه

نخست لازم است که هنر و هنر اسلامی را تعریف کنیم:
الف. هنر فعالیتی است که زیبایی را نمودار می‌کند.
ب. هنر وسیله‌ای است برای انتقال احساسات که از طریق بیان و قلم قابل عرضه نباشد.
ج. هنر تحقق زیبایی در قلمرو روح آزاد انسانی است.

اما تعریف اسلام از هنر از این قرار است: تجربه‌ای است زیبایی‌شناختی و غیر شخصی از وحدت و کثرت‌های جهان که در این تجربه، همه کثرت‌ها در حوزه‌ی نظامی بدیع به وحدت تبدیل می‌شوند. در این تعریف، هنر اسلامی به‌گونه‌ای است که می‌تواند جهان را روشنی و صفا بخشد و انسان را یاری دهد تا از خودگرایی‌ها، اضطراب‌ها، تشویش‌ها و عیب‌های متفاوت بگریزد و به آرامش روشن و مصفای وحدت بی کران بازگردد. بنابراین، هنر اسلامی هم مانند سایر هنرها در جست‌وجوی زیبایی است اما زیبایی‌ای که اهداف خدایی داشته و در مسیر «الی الله» باشد.

اسلام خود سراسر هنر است. قرآن و روایاتش، احادیثش، بیانش، دعوتش، روش تبلیغش، جنگش، صلحش، هدایتش، خدمتش، همه و همه هنر است. قرآن بسیار زیبا تصویر می‌کند، آهنگ و ترسیم موزون دارد، زیبا سخن و قصه می‌گوید، تاریکی‌ها را می‌زداید، به زیبایی هشدار می‌دهد و بیدار می‌کند و راه‌های سعادت را ارائه می‌دهد. بنابراین، در اسلام هنر وسیله‌ای است برای تصفیة درون انسان تا زمینه‌ی ایجاد وحدت

تجلی منبت، مشبک و تذهیب بر قطعات چوب

اصغر مر تصایبی

مدرس هنر همدان

را فراهم آورد. یعنی انسان در سایه آن از خودگرایی، خودخواهی، نگرانی، اضطراب و ده‌ها عیب دیگر که زاییده جهل‌اند، رهایی می‌یابد. با این مقدمه به چند هنر اسلامی می‌پردازیم.

خوش‌نویسی

سابقه خوش‌نویسی به دوران ظهور اسلام باز می‌گردد. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «خط نیکو وضوح حق را افزون می‌کند.» منشأ خطوط کوفی، نسخ و ثلث به زمان ولایت حضرت علی (ع) برمی‌گردد که ۱۴ قرن از آن می‌گذرد. شاید بتوان گفت که اولین خوش‌نویس پس از ظهور اسلام حضرت علی (ع) است. در قرون اولیه اسلام قرآن به خط کوفی نوشته می‌شد اما به دلیل دشواری خواندن و نوشتن آن، خط نسخ رواج پیدا کرد. خط کوفی تا قرن سوم کاربرد داشت، ولی از خط نسخ‌نم تا ده قرن پس از آن استفاده می‌شد. خط نسخ نیز از نظر زیبایی‌شناختی دارای بار تزئینی و هنری نبود، بنابراین از خط دیگری از خانواده خط نسخ به نام خط ثلث برای نوشتن قرآن، صحیفه، اخبار و احادیث استفاده شد. با گذشت زمان خط نستعلیق، که عمر آن شش قرن است، از دوران صفویه به بعد به وجود آمد که در مقایسه با خط کوفی نوپاست. نستعلیق زیبا، جذاب، آرامش‌دهنده و روح‌نواز است و به راحتی قرائت می‌شود.

تذهیب

تذهیب پیش از آنکه یک هنر باشد، یک جهان‌بینی است. در تفکر عرفانی، درون و بیرون هر دو جلوه یک

حقیقت‌اند. آنچه به درون باز می‌گردد، نشانی از مقام خلوت خاص انسان است که در آن مقام جز سالک و معبود کسی را راه نیست. این مقام دارای ذکر است که به آن «ذکر خفی» می‌گویند. هنگامی که سالک از مرتبه ذکر خفی بیرون می‌آید، جلوه عبودیتش در عالم خارج ظهور می‌کند که این مقام هم با ذکر آغاز و پایان می‌یابد که به آن «ذکر جلی» می‌گویند. در تذهیب این اذکار به صورت نمادین در حرکت و گردش نقوش اسلیمی و ختایی، که برگرفته از حرکت و گردش گیاه عشقه است، به نمایش گذاشته می‌شوند. گردش عشقه هر چه به سوی بیرون (که نمایانگر ذکر جلی است) گسترش یابد، نوعی تعالی و حرکت درونی را می‌طلبد تا با رجوع مجدد به نقطه اول، آغاز دیگری برای سلوکی دوباره پیدا کند و این حرکت را همواره تا دستیابی به کمال مطلق عشق ادامه می‌دهد. آغاز هنر تذهیب به قرون اولیه اسلام برمی‌گردد. این هنر در هر دوره ویژگی‌های آن دوره را به خود گرفته است. در قرون پنجم و ششم به سرعت به کاشی‌سازی راه یافت و هر محراب، مسجد، گنبد و کتیبه‌ای را آراست. شاید بتوان گفت که نسخه‌های خطی و کتب دست‌نویس بستری مناسب برای رویش و شکوفایی هنر تذهیب شدند. سپس این هنر پشتوانه هنرهای دیگر مانند کاشی‌کاری، قلم‌زنی، قالی، خاتم، پارچه‌های زری و منبت شد.

منبت

منبت یا کنده‌کاری روی چوب نیز یکی از هنرهای کهن بشر است. این هنر نیز از ۱۴۰۰ سال قبل از

میلاد تاکنون در دوره‌های متفاوت ویژگی‌های همان دوره‌ها را به خود گرفته است. برای مثال، در لوحه‌هایی که از خزانه داریوش به دست آمده‌اند، سخن از پرداخت دستمزد به هنرمندانی آمده است که درب‌های چوبی را کنده‌کاری کرده‌اند. در دوران ساسانی آثار تزیینی در این زمینه شامل مربع‌هایی چوبی بود که در کنار هم قرار می‌گرفتند.

در اوایل دوره اسلامی آثار مثبت دارای عمق کم و روسازی ساده، نقوش حیوانی و گل و برگ، نقوش محرابی، لچک و سر ترنج متداول بود. در قرون پنجم تا دهم هجری نقوش مثبت عبارت بودند از شیارهای موازی و تزیینی، کتیبه به خط کوفی و دیگر خطوط اسلامی، نقوش محرابی، لچک، گل و بوته، اسلیمی و ختایی. از آثار دوره‌های گوناگون می‌توان یک مقبره را که در «موزه ویکتوریا» است و یک مجسمه چوبی را که در «موزه ارمیتاژ» نگهداری می‌شود و هر دو متعلق به دوره ساسانی هستند، نام برد.

منبر مسجد جامع اصفهان (۵۴۶ هجری) و رحل قرآن (۶۷۸ هجری) - که هم اکنون در موزه قونیه نگهداری می‌شود - نیز از آثار قرون پنجم و ششم، و صندوق مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی و بقعه حبیب‌بن موسی در کاشان مربوط به قرن دهم هجری هستند.

مشبک

به هنر شبکه‌کاری با ایجاد روزنه‌هایی در اثر اطلاق می‌شود که به این وسیله، نور از شبکه‌های ایجاد شده عبور می‌کند. هنر مشبک‌سازی پیوندی عمیق و ریشه‌ای با هنر خطاطی و طراحی دارد. این هنر گسترده و فراگیر نیست و تنها شهری که این هنر در آنجا رواج دارد، اصفهان است. همان‌طور که نور از سوراخ‌ها و مشبک‌های چراغ می‌گذرد و به چشم آدمی می‌رسد، نور وجود مطلق نیز بر انسان - که به منزله روزنه‌ها و مشبکات است - می‌تابد. «الله نور السموات و الارض مثل نوره کمشکوة فیها مصباح المصباح فی زجاجة الزجاجه کانهما کوكب درى یوقد من شجرة مباركة زیتونة لاشرقیه و لا غربیه» (نور/۳۵). یعنی خداوند نور آسمان و زمین، و ارواح و اجساد است و مثل نور او همچون مشبکات - چراغ‌دانی - است. این چراغ‌دان، همانا بدن آدمی است و در آن مصباح - چراغ - گذاشته شده که همانا روح است و این چراغ در زجاجه و آبگینه است که همانا دل آدمی است.

روش خلق یک اثر

۱. تهیه چوب

انتخاب و تهیه چوب یکی از مهم‌ترین مراحل کار محسوب می‌شود. بدیهی است که اگر در این باره دقت

لازم صورت نگیرد، ممکن است در آینده با مشکلاتی مانند ترک خوردن و پیچش اثر مواجه شویم که قابل جبران هم نیستند. بنابراین، ابتدا الوارهایی بدون ترک و کاملاً خشک از چوب‌های مقاوم جنگلی نظیر گردو، راش، ممرز و غیره را انتخاب می‌کنیم و به وسیلهٔ ارهٔ فلکه به آن‌ها برش‌های طولی به قطر چهار سانتی‌متر می‌دهیم. سپس توسط دستگاه گندگی ناهمواری‌های الوارها را کاملاً هموار و آن‌ها را به تخته‌هایی به ضخامت سه سانتی‌متر تبدیل می‌کنیم. از چوب‌های به‌دست آمده، به تناسب طول اثری که می‌خواهیم خلق کنیم، با ارهٔ فلکه قطعه‌ای را جدا می‌کنیم. اگر این قطعه عرض کافی نداشته باشد، به میزان لازم دو یا سه قطعه را با ایجاد فاق و زبانه و به‌کار بردن چسب چوب، توسط گیره (پیچ دستی) خوب به هم می‌چسبانیم. چند ساعت صبر می‌کنیم تا چسب کاملاً خشک شود. سپس آن را به طول و عرضی که در نظر داریم، گونیا می‌کنیم.

۲. ضد عفونی کردن

از آنجا که ممکن است در الیاف چوب باکتری‌ها و تخم آفاتی همچون مگس چوب‌خوار موجود باشد و به تدریج با گذشت زمان موجب فرسودگی آن شوند، حتماً باید چوب را ضد عفونی کرد. به این منظور باید آن را همراه چند عدد قرص برنج و نفتالین در کیسه‌ای پلاستیکی گذاشت و در آن را تا ۱۵ روز بست تا ضد عفونی شود.

۳. کپی خط بر کاغذ کالک و طراحی نقوش

اسلیمی

یک ورق کاغذ کالک را به ابعاد قطعهٔ چوبمان برش می‌دهیم. برای ایجاد قاب، حدود پنج سانتی‌متر از حواشی آن را با خط‌کش اندازه می‌گیریم و با کشیدن خطی از محیط داخلی جدا می‌کنیم. چون کار با چوب در مورد آثار خوش‌نویسی تا حدی دشوار است، خصوصاً آنکه نهایت دقت را در امانت‌داری خط مورد نظر باید مبذول داشت، لازم است وقت و حوصلهٔ زیادی صرف شود. به‌خصوص اگر این وقت و حوصله را در مورد آثار بزرگان خط به کار بگیریم خیلی بهتر خواهد بود. با این کار هم اثری عالی خلق خواهیم کرد و هم به استادان برجستهٔ خط کشورمان و آثارشان ارج نهاده‌ایم. البته باید قبلاً برای چنین کاری از آن‌ها اجازه بگیریم.

کاغذ کالک را روی خط مورد نظر می‌گذاریم و با خودکار لبه‌های کناری آن را دنبال می‌کنیم تا آن خط کاملاً روی کاغذ کالک کپی شود. حالا با خودکاری به رنگ دیگر، در حواشی و زمینهٔ خط، نقوش اسلیمی و ختایی را طراحی می‌کنیم. باید

دقت کرد که طراحی نقوش اسلیمی و ختایی طوری باشد که حتما هر حرفی از حروف و کلمات روی آن‌ها قرار بگیرد تا هنگامی که اقدام به شبکه‌کاری کردیم، این حروف از بین نروند.

۴. انتقال خطوط و کلمات روی چوب

ابتدا تمام سطح قطعه چوبمان را با کاربن می‌پوشانیم. سپس کاغذ کالک را روی آن قرار می‌دهیم و با ماشین دوخت ثابت می‌کنیم. در این مرحله، با خودکار مسیر خطوط و کلمات را روی چوب کپی می‌کنیم. سپس میخ‌های ماشین دوخت را از چوب بیرون می‌کشیم و کاغذ کالک و کاربن را برمی‌داریم. حالا با دقت به بررسی کلمات کپی شده می‌پردازیم تا اگر احیاناً حرف یا کلمه‌ای جا مانده باشد، آن را نیز کپی کنیم. به این ترتیب که با دقت کاغذ کالک را در جای مناسب قرار می‌دهیم و بدون آنکه آن را جابه‌جا کنیم، کاربنی را زیر آن می‌گذاریم و حرف یا کلمه جا افتاده را کپی می‌کنیم.

۵. منبت کاری خطوط و کلمات

برای این مرحله باید از قبل با ابزار و اصول اولیه منبت کاری آشنا شده باشیم تا بتوانیم با استفاده از انواع مغار و چکش لاستیکی کلمات درشت را منبت کنیم. از آنجا که برای منبت کلمات خیلی ریز مغارهایی که گفته شد کاربرد ندارند، باید از قلم‌های منبت کاری ریز بهره گرفت و بدون استفاده از چکش و فقط با فشار دست اقدام به کنده کاری کرد.

۶. انتقال نقوش اسلیمی و ختایی روی چوب

ابتدا نقوش اطراف کلمات را کپی می‌کنیم. به این منظور کاربن را روی این نواحی می‌گذاریم. سپس کاغذ کالک را روی آن قرار می‌دهیم و با کمی فشار و عبور دادن خودکار از روی این نقوش، آن‌ها را کپی می‌کنیم اما برای انتقال نقوش زمینه کلمات، دیگر از این روش نمی‌توانیم استفاده کنیم. چون منبت آن‌ها باعث می‌شود سطح همواری برای گذاشتن کاربن و کاغذ کالک نداشته باشیم. به‌ناچار به تدریج و با در نظر گرفتن این نقوش آن‌ها را با خودکار لایه‌لایه حروف و کلمات می‌کشیم. چون کلمات مانع از آن می‌شوند که خودکار به راحتی به گردش درآید، این مرحله کمی دشوارتر و وقت‌گیرتر است.

۷. شبکه‌کاری

این مرحله بهترین زمان برای شبکه‌کاری است؛ زیرا موجب سهولت در کار و صرفه‌جویی در وقت می‌شود. به این منظور ابتدا به وسیله دریل و مته شماره ۱۰، در فضاهای بین گل‌ها و برگ‌ها

سوراخ‌هایی برای قرار گرفتن تیغه‌اره عمودبُر ایجاد می‌کنیم. سپس باره عمودبُر تمام فضاهای ذکر شده را بُرش می‌دهیم.

۸. منبت کاری نقوش اسلیمی و ختایی

در این مرحله بهتر آن است که از یک جهت به کنده کاری نقوش بپردازیم. منبت اطراف خط خوش‌نویسی بسیار سهل‌تر از نقوش زمینه یا زیرین حروف و کلمات است؛ زیرا کلمات مانع از آن می‌شوند که هنگام منبت کاری به مغارها زاویه مناسبی بدهیم. در نتیجه، می‌توان گفت که این سخت‌ترین مرحله خلق اثر محسوب می‌شود.

۹. سوهان کاری و سمباده‌زنی

پس از اتمام منبت کاری با سوهان مخصوص که یک طرف آن دارای آج‌های نرم و طرف دیگر آن دارای آج‌های زبر است و از هر دو طرف به تدریج باریک می‌شود، به صاف کردن و زدودن قسمت‌های زائد می‌پردازیم. سپس با سمباده ۱۰۰ یا ۱۲۰ تمام اثر را سمباده می‌زنیم؛ به طوری که در صورت لمس کردن آن با انگشتان، حالت زبری احساس نشود. برای قسمت‌های میانی شبکه‌ها هم که سمباده‌زنی مشکل است، می‌توان نوار باریکی از سمباده را بر سر قطعه چوب نازکی شبیه مداد پیچید و این کار را انجام داد.

۱۰. رنگ کاری

برای مصون ماندن اثر از عوامل جوی، مانند رطوبت، آفات و غیره آن را در اختیار استادکار رنگ‌کار قرار می‌دهیم. در این مرحله مهم‌ترین کار پاشیدن سیلر، کیلر، و پلی‌استر است که باعث می‌شود، اثر در مقابل عوامل مذکور مقاوم شود. در ضمن، برای زیبایی و همچنین وضوح بیشتر با پاشیدن سایه خود رنگ، نقوش اسلیمی و ختایی را از خوش‌نویسی متمایز می‌کنیم.

در خاتمه شایان ذکر است که به فضل الهی با خلق هجده اثر به روش فوق، مجموعه منحصر به فردی را به وجود آورده‌ام. در این مجموعه، زیباترین و متنوع‌ترین آثار استادان گرانقدری چون غلامحسین امیرخانی، یدالله کابلی خوانساری، جلیل رسولی، مرحوم عطار هروی، هاشم بغدادی و مرتضی شعبانی را به کار برده‌ام. بارزترین ویژگی در خور توجه آثار بنده این است که از قاب‌ها تا نقوش اسلیمی و از نقوش اسلیمی تا کلمات، همه و همه از یک قطعه چوب واحد خلق شده‌اند. پس از شرکت در نمایشگاه‌های متعدد داخلی و خارجی به جرئت می‌توانم بگویم که این روش کاملا ابتکاری بوده و تاکنون هیچ اثری به این روش به‌وجود نیامده است.